

Ибирайым кызы Айжан п.и.к., лаборатория башчысы**Дили таза муунду тарбиялоо үчүн байланыш тармагын колдонуу маданияты керекпи?**

Түйүндүү түшүнүктөр: байланыш тармагы, Интернет, колдонуучу, колдонуу маданияты, этика, талап, тармакты колдонуу этикалары.

Биз жашап жаткан учурдагы коомдо маалыматтын көптүгү, технологиянын тез өнүгүүсү жана билим алууга карата талаптардын жогорулоосу күч алып жаткандыктан, түрдүү маалымат булактарын пайдалануу зарылчылыгы пайда болду. Андай маалымат булактары болуп учурда байланыш тармагы же Интернет кызматтары эсептелинүүдө.

Интернет – биз үчүн маалымат алуунун ыңгайлуу булагы жана биз койгон талапты аткаруучу каражаты катары кызмат кылууда.

Интернет байланыш кызматы ХХ кылымдын ортосунан тартып бүтүндөй жер жүзүнө жана коомчулуктун бардык тармагына (медицинага, өндүрүшкө, билим берүүгө, спортко, музыкага, саясатка, туризмге, экономикага ж.б.) ылдамдык менен сиңип, ага ылайык анын миндеген мүмкүнчүлүктөрү колдонулуп жатат.

Күнүнө миллиондогон адамдар байланыш тармагынын бул мүмкүнчүлүктөрүн ар кандай максатта (М.: билим алуу, үйрөнүү, музыка угуу, фильм көрүү, бизнес жүргүзүү, баарлашуу, таанышуу, жарнамалоо ж.у.с.) колдонуп келишет. Ал тургай, байланыш кызматы аркылуу кесипке да ээ болуу шарты түзүлгөн. Ошон үчүн, бекеринен, учурда «Кимдин маалыматы көп болсо, ошол адам – бай» деп айтып жүрүшпөсө керек.

Ар бир Интернет колдонуучусу андагы иштөө мүмкүнчүлүктөрүн билүү менен аны колдонуу маданиятына да ээ болуусу зарыл. Тилекке каршы, көпчүлүк колдонуучулар Интернеттин негизги деп эсептелген колдонуу кызматтарын биле беришпейт жана колдонууда сөзсүз түрдө эске ала турган этикалык талаптарды эске алышпайт.

Ошондуктан, мектеп окуучулары болобу же жалпы эле Интернет колдонуучулары үчүн болобу, байланыш кызматынын негизги мүмкүнчүлүктөрүн жеткиликтүү үйрөнүү жана анда иштөө маданиятына ээ болуу маселеси – бүгүнкү күндүн маанилүү маселеси.

Адегенде, «Интернет – бул эмне?», деген суроого жооп берип алалы.

Интернет англ. тил. «*inter*» - өз ара, аралык, «*net*» - байланыш, түйүн сөздөрүнөн «*Internet*» - сөзү келип чыккан. Бул компьютердик байланыштарды өз ара бириктирип, маалыматтарды электрондук эсептөөчү ресурстардын жардамы менен берүүчү дүйнөлүк глобалдык байланыш

системасы. Интернет дүйнөлүк маалыматтык мейкиндикти жөнгө салып, дүйнөлүк желенин (World Wide Web – WWW – бүткүл дүйнөлүк желе) жана башка берилиштерди берүү системаларынын (протоколдорунун) физикалык негизи катары кызмат кылат. Учурда ар бир үчүнчү адамды Интернеттин туруктуу колдонуучусу катары эсептөөгө болот.

Ал эми Интернеттин тарыхына токтоло турган болсок, Интернет – протоколунун (IP протоколу) жана IP-пакеттеринин каттамдарынын (маршруттагычтардын) базасында түзүлгөн, компьютердик байланыштарды бириктирген дүйнөлүк система. Мындай система 1957-жылы АКШнын коргоо министрлиги тарабынан СССРден коргонуу, коопсуздукту камсыз кылуу жана куралданууга белги берүү максатында иштелип чыккан. Өз ара маалымат алмашуу үчүн мында компьютердик ресурстар колдонулган. Маалымат алмашуунун бул түрү бир бөлмөдө, андан соң бир имаратта, андан барып бир шаарга, анан дүйнөгө, андан барып 15 жылдын аралыгында эле бүткүл өлкөнүн чегине тарады. Ал эми азыркы учурда компьютердик байланыш өлкөнүн өнүгүү деңгээлин аныктап, коомдук жашоого ыңгайлуу жагдайды түзүп отурат.

Учурда Интернетке спутник каналы, радио-каналы, телеберүү, телефон каналы, мобилдик байланыш, атайын оптико-волокондук линиялар жана электр өткөргүчтөр аркылуу туташууга болот. Бүткүл дүйнөлүк байланыштын өнүгүүсү өлкөнүн өнүгүүсүнүн үзгүлтүксүз бөлүгү болуп саналат.

Акыркы беш жыл ичинде Интернет башка коммуникацияларга караганда 5 эсе ылдамдыкта өнүктү.

Маалыматтык чөйрө	Жыл, убакыт
Радио	38
Телеберүү	13
Кабелдик телеберүү	10
Интернет	5

Бүткүл дүйнөлүк желе - WWW - World Wide Web – сөздөрүнүн сөзмө-сөз которулушу.

WWW-баракчасы (веб-баракчасы) өзүнө гипертексттик документтерди камтыйт. Бир багытты жана бир теманы камтып, бирдей дизайн менен бир веб-серверди бириктирген веб-баракчасы веб-сайт деп аталат. Веб-баракчасын атайын программа – браузердин – жардамы менен окуп чыгууга болот.

Учурда Интернеттен маалыматты алуу жеңил, оңой, туташуу жолу арзан жана ылдамдыгы жогору болгон мүмкүнчүлүгү бар. Ал эми сайттардын саны миллиондоп саналып, коомчулукту кызыктырган бардык суроого жооп алып, бардык багытта чектөөсүз иш алып барууга болот.

«Интернет» деген сөздү уккан адам анын техникалык жагын эске алуусуз, аны кызыктырган суроого жооп алуу жагдайын гана элестетет.

Бүгүнкү күндө адамдын түшүнүгүндөгү Интернет – бул эмне?

Бир нече ойлорду, көз караштарды анализдеп келсек, байланыштардын тармагында көпчүлүк Интернет колдонуучулары үчүн – бул пикир алмашуу, көңүл ачуу, өзүн-өзү өнүктүрүү, чыгармачылык дүйнө, өзүн-өзү өнүктүрүү, инсандык өнүгүү, сатуу, сатып алуу жайы жана пайда табуу ж.б.

- **Пикир алмашуу.** Кимдир бирөө социалдык байланыштарда күнү бою отуруп, өзүнүн пикирлеш адамын, классташын, же болбосо жөн гана таанышын издеп табат. Башка бирөө ICQ же Skureтын жардамы менен форумдарга катышууну каалайт. Эң негизгиси Интернет – бул өлкөнүн кайсы бурчунда болбосун адамдарды эркин баарлашуусуна шарт түзөт;

- **Көңүл ачуу.** Он-лайн режиминде музыка угуу, кино көрүү, оюн ойноо, китеп окуу, сүрөт тартуу, тесттен өтүү ж.б. мүмкүнчүлүктөр бар; демек, Интернетте буга кеңири шарт түзүлөт;

- **Өзүн-өзү өнүктүрүү.** Интернет маалыматтын булагы катары кызмат кылып, көпчүлүк колдонуучулар тигил же бул чөйрөдө өздөрүнүн билимин жогорулатуу максатын көздөшөт: макалаларды окушат, дистанциялык он-лайн окуу курстарына жазылышат, тренингдерге катышышат, билим ала алышат, тил үйрөнүшөт, видео-сабактарды окушат;

- **Чыгармачылык, өзүн-өзү өнүктүрүү, инсандык өнүгүү.** Интернет чыгармачылыкты колдойт. Кол өнөрчүлүк, кулинария, багбанчылык ж.б. дал ушул байланыштын жардамы аркылуу көпчүлүгү өздөрүнүн сүйүктүү иштери менен алектенишкен;

- **Сатуу, сатып алуу жайы.** Атайын Интернет валюта он-лайн аркылуу үйдөн чыкпастан каалаган нерсени сатып, кайра сатып алууга мүмкүнчүлүк берет. Каржы маселесин да оной чечип алууга болот;

- **Пайда табуу.** Интернет аркылуу дүкөн ачып, блог же сайт түзүп, маалыматтык товарларды уникалдуу жол менен сатууга болот. Ар түрдүү жумуштарга резюмесин тапшырып, конкурстарга катышып ж.б. кызматтар аркылуу Интернетти максаттуу колдонуу менен ийгиликке жетүүгө болот.

Айтор, учурда технологиянын өнүгүү темпи саат сайын өнүгүп, аны кууп жетүү мүмкүн эместей туюлат. Ал эми техниканы башкарган адам үчүн Интернетсиз маалыматтык коомду элестетүү кыйын. Дүйнөлүк байланыштын колдонуучулары үчүн көптөгөн ыңгайлуулуктар, шарттар, жагдайлар түзүлүү менен бирге бир топ маселелер да пайда болууда. Андай маселелер болуп: байланыштарды колдонуунун нормалары, укуктук-этикалык жактары, жарнамалары, алардын коопсуздугу, жекечелиги, экономикасы ж.б. кирет.

Байланыш ресурстарын окуу ишмердүүлүгүндө активдүү колдонууда, андан сырткары практикалык чөйрөлөрдө пайдаланууда жогорку окуу жайларында, мектепте ж.б. билим берүү чөйрөлөрүндө укуктук негизде иш алып баруу маселеси актуалдуу маселелердин бири. Тилекке каршы, Интернет колдонуучулары тарабынан кетирилип жаткан укук бузуучуларга карата, о.э. эрежелердин жана нормалардын аткарылышы боюнча көрүлүүчү чаралар ишке ашырылбай келет. Бирок массалык маалымат каражаттарында белгиленгендей, Интернет колдонуучулары үчүн – шпиондукка,

террористикке, банк эсептөөлөрүнө, төлөмдөргө, уурулукка ж.б. карата бир катар нормативдик актылар иштелип чыккан. Бул боюнча Россияда жана башка өлкөлөрдө маалымат колдонуучулары үчүн ондогон мыйзамдар кабыл алынган. Алар:

- «Маалымат каражаттары жөнүндө»;
- «Электрондук эсептегичтер жана базалык берилиштер үчүн программаларды укуктук жактан коргоо жөнүндө»;
- «Автордук жана биргелешкен укуктар жөнүндө»;
- «Байланыштар жөнүндө»;
- «Маалыматтар, маалыматташтыруулар жана маалыматтарды коргоо жөнүндө»;
- «Эл аралык маалымат алмашууга катышуу жөнүндө»;
- «Интегралдык схеманын топологиясын коргоо укугу жөнүндө» ж.у.с. эсептелет.

Жогорудагыдай саналып өткөн мыйзамдар негизинен бар, бирок алар менен жарандардын бардыгы эле тааныш эмес же алардын аткарылышы көзөмөлгө алынбайт.

Мектеп билим берүүсүнүн Мамлекеттик билим берүү стандартында, «Информатика жана ИКТ» предмети боюнча окуу программасында атайын темалар каралган. Алар: «Дүйнөлүк байланыштагы этикалык нормалардын сакталышы», «Интернетти колдонуунун этикасы», «Ишмердүүлүк чөйрөлөрүндөгү укуктук-этикалык норма», «Маалыматтык коопсуздук» ж.б. темалар кирет.

Мындай маселелерге бардык эле окуучулар, ал тургай коомчулуктагы Интернет колдонуучулар, тилекке каршы, көңүл бура беришпейт. Байланыш түйүнүн колдонуунун маданияттын жоктугунун кесепетинен учурда коомчулукка жат болгон фактылар кездешип жатат.

Гезит-журналдардагы сурамжылоолорду байкап көрсөк, мектеп окуучуларынын арасында жеке кызыгуулары үчүн (68,8%), окуу үчүн (67,7%), көңүл ачуу үчүн (55,9%) пайдаланышат экен. Алардын жаш өзгөчөлүгү да көңүл бурдурат:

Жашы	Интернетти колдонуунун максаты
10 – 14	Жеке – 65,3%, окууга – 50,1%, көңүл ачууга – 40,8%.
15 – 19	Жеке – 70,4%, окууга – 79,5%, көңүл ачууга – 75%.

Алар колдонгон кеңири байланыш ресурстары болуп электрондук почта, ICQ, вики, Skype, on-line оюндар, блогдор, ошондой эле социалдык байланыштар: Вконтакте, Мой Мир, Одноклассники, Facebook, Мир Тесен ж.б. (Agent, Чат, My Spase ж.б.). Колдонуучулар өзүнүн аты, башка бирөөнүн аты, псевдоними, өзүнүн да, башка бирөөнүн да аты менен колдонушкандары да кездешет. Айрымдары таптакыр башка өлкөнүн жараны, же өзүнүн жашын жашыруу, башка бирөөнүн сүрөтүн коюп коюу менен байланыш түзүшөт. Албетте, бул этикага жатпайт жана абдан коркунучтуу деп эсептелинет.

Эми Интернетти колдонуунун этикалары менен колдонуучулар таанышпыз, толук билебиз дегендер – 10,% гана түзсө, укканбыз бирок көңүл бөлгөн жокпуз дегендер – 41,9% түзгөн, билбейбиз деп – 25,8% жооп беришсе, бул тууралуу таптакыр маалыматыбыз жок дегендер - 21,5% болгон.

Демек, жогорудагы маалыматтарды эске алуу менен, Интернетти колдонуунун маданиятын окуучуларда гана эмес, жалпы эле колдонуучуларда калыптандыруу керек деген тыянакка келүүгө болот.

Биз ушул жерден «этика» жана «норма» дегенди тактап алалычы.

Интернетти колдонуучулар, адегенде, негизинен, мамлекеттик кызматкерлер болгон. Алар үчүн атайын байланыш түйүнүн колдонуунун эрежелери жана ыкмалары көрсөтмө катары берилип турган. Андай көрсөтмөлөр болуп, маалымат алмашуудагы жана илимий чөйрөдөгү эрежелердин сакталышы болчу. Бирок техниканын жана коммуникациянын өнүгүшү менен мамлекеттик, илимий чөйрөлөрдөн сырткары Интернетти колдонуучулардын саны арбыды жана алар ар түрдүү максаттарда колдонушат. Интернет өзгөчө маалыматтын булагы катары эсептелгендиктен колдонуучуларды тейлегендер үчүн да, колдонуучулар үчүн да этикалардын, эрежелердин жана колдонуу нормаларынын сакталышы зарыл экендиги келип чыкты.

Этикет (*француз* тилинен алынып – «*étiquette*» — этикетка, жазуу дегенди билдирет) – коомчулукта элдердин жүрүм-турум эрежелери, нормалары катары кабыл алынат.

Интернетти колдонуудагы этиканы төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүүгө болот:

1. Локалдык компьютердик байланыштардагы этикалар.
2. Интернет коопсуздугу жана атайын балдар үчүн этикалар.
3. Жалпы эле Интернет колдонуучулары үчүн этикалар.

Эми булардын ар бирине токтолуп өтөлү.

Локалдык компьютердик байланыштардагы этикалар. Этиканын бул түрү бир имараттагы же бир мекемедеги кызматкерлердин Интернетти колдонуучуларына арналып, техникалык коопсуздукка да көбүрөөк тиешелүү. Бул этикаларды жалпы кызматкерлер эске алууга тийиш. Алар төмөнкүлөр:

- ❖ байланышты колдонуу үчүн өзүңүздүн почтаңыздын аталышын, сыр сөзүңүз (мындан ары пароль) менен кошо бербейсиз. Байланыштагы ар бир аракет сиздин жоопкерчилигиңизде экендигин унутпаңыз;
- ❖ эгерде 10 мүнөттөн ашык түрдүү себептер менен компьютерде иштебей турган болсоңуз, Интернет баракчаларын жаап, керектүү программалардан чыгып коюңуз;
- ❖ эгерде зарыл болбосо, бир нече байланыш программаларын ачпай эле койгонуңуз туура;
- ❖ көлөмү абдан чоң маалыматтарды жиберүүдө, же кабыл алууда анын зарылчылыгын эске алыңыз жана жиберээрден мурда же кабыл

алуудан мурда убакытты эске алыңыз, б.а. толук күтпөстөн дароо өчүрбөнүз;

- ❖ керектүү маалыматты уруксаты жок башка бирөөнүн компьютерине же папкасына сактабаңыз;
- ❖ эгерде жалпы пайдаланылуучу компьютерди колдонуп жаткан болсоңуз, көлөмү көп маалыматты кабыл алуудан, же жиберүүдөн алыс болуңуз;
- ❖ жаңы программаны жүктөп алуудан мурда, анын көрсөтмөлөрүн кунт коюп окуп чыгыңыз же администратордон кеңеш алыңыз;
- ❖ Сиз колдонуп жаткан байланыш түйүнү башкаларга зыян алып келбегендей болсун;
- ❖ Интернеттен алынган материалды дароо принтерден басып чыгаруудан мурда аны текшерип коюу зарыл;
- ❖ байланыш түйүнүндө иштеп жатканда пайда болгон маселени администратор менен биргеликте чечип алуу шарт.

Балдар үчүн атайын этикалар. Этиканын бул түрү түздөн-түз мектеп окуучусуна, жаш балдарга тиешелүү. Бул этикаларга, эрежелердин сакталышына чоң адамдар көз салып коюулары керек:

- ✓ ата-энелердин уруксатысыз Интернетке өзүңөр жөнүндө жеке маалымат берүүдөн (фамилия, телефон номери, үй дареги, мектептин номери ж.б.) алыс болгула;
- ✓ өз алдыңарча тааныш эмес сайттарга (дүкөн, порно, таанышуу ж.у.с. сайттарга) кирбегиле;
- ✓ көңүл ачуучу он-лайн оюндарды ойноодон алыс болгула;
- ✓ чөнтөк телефонунан маалыматты көчүрүп алуудан мурда ата-энелерден же мугалимден сурагыла;
- ✓ электрондук кат алмашууда дайыма сылыктыктан жазбагыла;
- ✓ байланыш түйүндөрүн колдонуу менен үй-бүлөнүн каржысына зыян келтирбегиле, зарыл учурда жана керектүү жагдайларда гана максаттуу колдонула;
- ✓ баарлашууда эч качан уят сөздөрдү, бирөөнү жаман көргөн, бирөөнү коркуткан, кемсинткен сөздөрдү колдонбогула;
- ✓ кат алмашууда туура жазууга, ойду так билдирүүгө көңүлү;
- ✓ досундун уруксатысыз чоң көлөмдөгү сүрөттү же текстти ага жиберүүгө жана тааныш эмес бирөөгө жиберүүгө болбойт;
- ✓ эгер бирөөнүн сыйлоосуна татыктуу болуң келсе, сен да аны ар дайым сыйла!

Жалпы эле Интернет колдонуучулар үчүн этикалык эрежелер. Бул эрежелер жалпы колдонуучуларга арналган.

- Байланыштын ары жагында да Сиздей эле адам отурганын дайыма эске алыңыз. Айтыла турган, жазыла турган ой ачык, так, туура жазылыш керек. Табышмактатып, же бүдөмүк ой жарата турган сөздөрдөн алыс болуңуз. Болбосо өзүңүз эле уят болуп калышыңыз мүмкүн.

- Реалдуу жашоодо сактоого тийиш болгон эрежелер, байланыш түйүнүндө да сакталышы зарыл. Алар: моралдык-укуктук эрежелер, коомдук, жекече личносттук сый-урмат мамилелер ж.б. Байланышта мындай эрежелди бузууларда жоопкерчиликке тартуу болбойт деген ой жаралышы мүмкүн. Бирок, Сиздин абийириңиз тазабы? - деген суроо пайда болот.
- Сиз өзүңүздү кибермейкиндикте экениңизди унутпаңыз. Анткени бул чөйрө абдан кеңири жана чексиз. Ар бир баракты ачуудан мурда алар менен иштөөнүн эрежелерин эске алыңыз. Мисалы, форумдарга, конференцияларга, окуу курстарына ж.б. катышууда.
- Башкалардын убактысына жана оюна аяр мамиле кылыңыз. Зарыл болуп калган жагдайда гана жардам сураңыз (ага сылык мамиле менен кайрылыңыз), себеби башкалар да сиз сыяктуу зарыл иштери менен алек болуп жатышат. Курулай сөздөр менен же иштер менен бирөөнүн тынчын алууга акыңыз жок.
- Интернетте баарлашып жаткан өнөктөшүңүзгө татыктуу мамиле кылыңыз. Туура жазууга, далил келтирүүгө, биргелешип ойду жыйынтыктоого убактыңызды аябаңыз. Сиздин өнөктөшүңүз сиз менен кат алышуудан же сүйлөшүүдөн чарчабагандай болушу керек. Комплимент айтуунун эрежесин да эске алыңыз, болбосо төмөндөгүдөй комплимент кабыл алынбай калышы мүмкүн. Мисалы: «Пиривет, сенин фотоң куруто болуптур, дагы эле түшө бер».
- Өзүңүздүн билимиңизди башкалар менен бөлүшө билиңиз. Талкууларга катышыңыз. Ошол эле учурда эмоцияга алдыруудан алыс болуңуз (бирөөнү урушуу, кемсинтүү, башкаруу ж.б.). *«Ишенимге кирүү кыйын, ал эми аны жоготуу ушунчалык оңой!»*.
- Ыраазычылык билдирүүнү унутпаңыз. Себеби ал адам сиздин катыңызды окуп, убактысын бөлүп, сизге жооп жазып жатат да.
- Сиздин жаныңыздагы адамдардын кемчиликтерине чыдамдуу болуңуз. Эгерде Сиз менен баарлашып жаткан адам этикаларды сактабаса, анда Сиз аны сактаңыз. Акырындык менен ага түшүндүрүп койсоңуз болот.

Демек, күнүмдүк жашоодо адам баласы сактоого тийиш болгон жүрүм-турум эрежелер, этикалык нормалар – ал колдонгон байланыш тармагында да сакталышы керек. Эгерде азыркы жаш муундун дили таза жана туура тарбия алган, өсүп-өнүгүүсү туура жолго багытталган, ошондой эле анын маданияты калыптанган болсун десек, анда биз ал баланын чөйрөсүнө жана колдонгон, пайдаланган нерсенине көңүл бөлүшүбүз зарыл.